

Η έκταση της ελληνοφωνίας στην Κάτω Ιταλία κατά την περίοδο από τον 11ο έως τον 19ο αιώνα

Ιώ Μανωλέσσου & Νικόλαος Παντελίδης*

Ακαδημία Αθηνών, *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ABSTRACT

The present contribution offers an overview of the available primary and metalinguistic sources which provide evidence about the geographical spread of the Greek-speaking zone in Southern Italy during the Late Medieval and Early Modern period. It also discusses a number of linguistic features, phonological and morphological, which are first recorded in these sources, and shed light on the genesis of the local Greek dialectal varieties.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Απουλία, διαλεκτολογία, Καλαβρία, Μεσαιωνική Ελληνική, πηγές

1. Εισαγωγικά

Το έτος 2021 μπορεί να θεωρηθεί επετειακό, όχι μόνον διότι συμπληρώνονται 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση του 1821, αλλά και γιατί συμπληρώνονται 200 χρόνια από την «ανακάλυψη» των νεοελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας από τη σύγχρονη φιλολογική και γλωσσολογική επιστήμη. Συγκεκριμένα, το 1821 έγινε στο περιοδικό *Der Gesellschafter* η πρώτη δημοσίευση ενός δημόδους άσματος από την Καλαβρία, και ετέθη για πρώτη φορά το ερώτημα για την καταγωγή των ιδιωμάτων αυτών, αρχαιοελληνική ή νεότερη (βλ. Παράρτημα, εικόνα 1).

Η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο να μελετήσει το γεωγραφικό πλαίσιο στο οποίο μιλιόταν η δημόδης Ελληνική στην Κάτω Ιταλία (Απουλία, Καλαβρία, Σικελία) κατά τη μεσαιωνική και νεότερη περίοδο, μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα. Η μελέτη αυτή γίνεται μέσω εκτεταμένης διερεύνησης των πρωτογενών πηγών, οι οποίες δεν έχουν αξιοποιηθεί πλήρως από την έως τώρα έρευνα. Δεν σκοπεύουμε να υπεισέλθουμε στο ακανθώδες και πολυσυζητημένο θέμα της καταγωγής των νεοελληνικών ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας. Ούτως ή άλλως, θεωρούμε ότι η έως τώρα συζήτηση στηριζόταν εν πολλοίς σε εσφαλμένα επιχειρήματα, και πρέπει να ξαναγίνει εξαρχής.

Κατ' αρχάς, η παλαιότερη έρευνα δεν εστιάζει επαρκώς στις μαρτυρίες περί διγλωσσίας του τοπικού πληθυσμού, δηλαδή περί συνύπαρξης στους ίδιους οικισμούς της ελληνικής και τοπικών ρομανικών διαλέκτων, πληροφορία η οποία είναι ιδιαίτερος σημαντική τόσο για τη διερεύνηση της ιστορικής πορείας συρρίκνωσης της ελληνοφωνίας, όσο και για την ερμηνεία πολλών γνωρισμάτων των τοπικών ελληνικών και ρομανικών διαλέκτων.

Επίσης, οι παλαιότερες μελέτες επικεντρώνονταν στην ιδέα της «μετανάστευσης» από την κυρίως Ελλάδα προς την Κάτω Ιταλία (και αναζητούσαν –μάταια φυσικά– ομοιότητες με διαλέκτους της κυρίως Ελλάδας) και δεν λάμβαναν υπόψη τα μεταναστευτικά ρεύματα εντός Ιταλίας, όπως π.χ. τη μαζική μετανάστευση από τη Σικελία προς την Καλαβρία μετά την αραβική κατάκτηση (βλ. π.χ. Loud 2007: 13). Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για «ιταλιώτη» και όχι για «ελλαδίτη» πληθυσμό, έστω και αν είναι, στη σημερινή του θέση, έπηλυσ. Νεότερες ιστορικές έρευνες επίσης προτείνουν την ύπαρξη εσωτερικών μεταναστευτικών κινήσεων από την Καλαβρία προς την Απουλία, οι οποίες επίσης δεν έχουν ληφθεί υπόψη από την παλαιότερη έρευνα, αν και κάτι τέτοιο δεν τεκμηριώνεται επαρκώς (ή μάλλον καθόλου) από τις πρωτογενείς πηγές (βλ. Martin 1993, 2005, και συνολικά για το ιστορικό πλαίσιο της εποχής Cosentino 2021).

Για την έκταση της ελληνοφωνίας, που είναι το θέμα μας, ούτως ή άλλως δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το ζήτημα της προέλευσης του πληθυσμού, δηλαδή το αν και κατά πόσον είναι «αυτόχθων» ή «έπηλυσ», αρκεί να μπορεί να διαπιστωθεί ότι

είναι ομιλητής της τοπικής ελληνικής ποικιλίας σε επαρκή πληθυσμιακή βάση. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο μοναχισμός, καθώς στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται για ελληνοφωνία ενταγμένη στην κοινωνία.

Θα επικεντρωθούμε σε μεταγλωσσικές πληροφορίες, και μόνο σπανίως στις ενδείξεις που παρέχουν τα ελληνογενή τοπωνύμια, καθώς η τοπωνυμία αποτελεί επικουρικό τεκμήριο για την παλαιότερη παρουσία της ελληνικής γλώσσας στην περιοχή, αλλά δεν ενέχει κανένα στοιχείο χρονολόγησης ή την έκταση της ελληνοφωνίας, γεγονός που δυσχεραίνει την έρευνα. Για παράδειγμα, τα πολυάριθμα σλαβικά τοπωνύμια της Πελοποννήσου δεν επαρκούν από μόνα τους για τη μελέτη της παρουσίας σλαβόφωνων πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο και τη διαδικασία αφομοίωσής του.

2. Είδη πηγών

Έχει ξεκινήσει εκτεταμένη έρευνα γύρω από τις ελληνογλωσσες επιγραφές της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και την πρόιμη μεσαιωνική περίοδο (βλ. ενδεικτικά Consani 1995, 2016, De Angelis 2014). Η έρευνα αυτή, συνοπτικά, έχει καταδείξει καταρχάς ότι υπάρχει αδιάκοπη παρουσία της ελληνικής γλώσσας από την εποχή του αποικισμού έως και την εποχή της βυζαντινής κυριαρχίας. Βέβαια τα ποσοτικά δεδομένα δεν είναι απολύτως ασφαλή, καθώς αφενός μεν αντιπροσωπεύουν ένα μικρό ποσοστό του πληθυσμού, και αφετέρου συχνά μεταβάλλονται με την πρόοδο της ανασκαφικής έρευνας. Παρά ταύτα αποτελούν μια ισχυρή ένδειξη. Η παρουσία αυτή θα πρέπει να ιδωθεί στο πλαίσιο μιας αρκετά σύνθετης εικόνας, η οποία περιλαμβάνει σε ένα μεγάλο μέρος των συγκεκριμένων περιοχών, διγλωσσία μεταξύ ελληνικής και λατινικής, και αργότερα μεταξύ ελληνικής και τοπικών ρομανικών διαλέκτων.

Η διγλωσσία αυτή αποδεικνύεται επιγραφικά από δύο στοιχεία:

α) Από την εμφάνιση στις επιγραφές αυτές νεωτερισμών της ελληνικής γλώσσας, οι οποίες συχνά απαντούν και σε άλλες περιοχές και αποτελούν γενικές εξελικτικές δυναμικές της ελληνικής. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η ελληνική των επιγραφών αυτών είναι μια ομιλούμενη γλώσσα, και όχι μια τεχνητά διατηρούμενη γραπτή γλώσσα υψηλού κύρους. Ένα τέτοιο παράδειγμα, προερχόμενο από τον χώρο της κλιτικής μορφολογίας, αποτελεί ο μεταπλασμός του ουσιαστικού *θάλασσα* σε *θάλασση*, τύπος που επιχωριάζει σήμερα στην Καλαβρία (και όχι στην Απουλία) (βλ. Καραναστάσης 1984-1992, λήμμα *θάλασ-σα*). Ο μεταπλασμός αυτός, προφανώς οφειλόμενος στην αναλογική επίδραση της γενικής πτώσης, μαρτυρείται ήδη σε ελληνική επιγραφή από τη Σικελία του 4ου-6ου μ.Χ. αι.:

(1) *Ι(ησο)ῦ Χρ(ιστ)έ, ὁ πλοι[θύνας — — — ἰς] τιν θαλάσση[ν], πλοίθνον και τὸν ἄμπ[ελον] ἰς τ[ὸν ἄμπε]λῶ[α]ν*
Σικελία, Comiso, 4^{ος}-6^{ος} μ.Χ. αι., SEG 18.414

β) Την παρουσία φαινομένων παρεμβολής (interference) από τη λατινική στα ελληνικά κείμενα και αντίστροφα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας είναι ο εντοπισμός σε ελληνική επιγραφή του 5ου αι. μ.Χ. από τη Σικελία του φαινομένου της «ανύψωσης» των μέσων φωνηέντων /e/ και /o/ σε /i/ και /u/ αντίστοιχα, το οποίο οφείλεται πιθανότατα σε παρεμβολή της τοπικής ρομανικής διαλέκτου και το οποίο εμφανίζεται επίσης συχνά σε μεσαιωνικά ελληνικά έγγραφα από την Κάτω Ιταλία, και έχει εσφαλμένα συσχετισθεί κατά το παρελθόν με το νεοελληνικό «βόρειο φωνηεντισμό» στο πλαίσιο πληθυσμιακών μετακινήσεων από βορειότερες ελληνικές περιοχές:¹

¹ Για το θέμα βλ. σχετικά Μανωλέσσου (2013), καθώς και παρακάτω.

(2) *πρὸς ε<ὐ>καρπήα<ν> χουρίον (= χωρίων)*
ποῦ κίτε τοῦ φυλακτήριον τοῦτου (= τὸ φυλακτήριον τοῦτο)
 Σικελία, Modica, 5^{ος} αἰ. μ. Χ., SEG 44:781

Μια άλλη σημαντική έμμεση πηγή για διγλωσσία είναι η ύπαρξη ρομανόγλωσσων κειμένων γραμμένων με το ελληνικό αλφάβητο, τα οποία χρονολογούνται από τον 13ο ως τον 15ο αἰ. μ.Χ. (De Angelis 2016). Τα έγγραφα αυτά προφανώς απευθύνονται σε ένα κοινό το οποίο έχει εκπαιδευθεί στο να γράφει και να διαβάζει στην ελληνική γλώσσα.

Λαμβάνοντας τον Μεσαίωνα ως χρονική αφετηρία της διερεύνησης, μια πρώτη εικόνα της ελληνοφωνίας στην Κάτω Ιταλία δίνεται από την εκτεταμένη ιστορική έρευνα του Spanò Bolandi (1973), ο οποίος παρέχει και αναλυτικούς χάρτες με οικωνύμια ελληνικής ετυμολογίας. Αξιοσημείωτος είναι ο συντριπτικά μεγάλος αριθμός τέτοιων οικωνυμίων, που εκτείνεται και σε μεγάλη γεωγραφική έκταση και εγείρει προβληματισμούς σχετικά με τη δυνατότητα επέκτασης της ελληνικής γλώσσας σε τέτοιο βαθμό μέσω εκ των υστέρων μετανάστευσης, αμάρτυρης κατά τα άλλα από τις πηγές.

Μια άμεση μαρτυρία για την ελληνοφωνία κατά τη μεσαιωνική περίοδο αποτελούν τα ίδια τα έγγραφα που είναι γραμμένα σε ελληνική γλώσσα.² Σύμφωνα με τη στατιστική που κατήρτισε ο Μηνάς (1994: 22), τα έγγραφα αυτά, τα οποία ανέρχονται σε εκατοντάδες, ανήκουν κατά πλειοψηφία στους 11ο, 12ο και 13ο αἰ. Από τον 14ο αἰ. παρατηρείται σημαντική υποχώρηση της χρήσης της ελληνικής ως γλώσσας του νόμου και της διοίκησης και τα σχετικά έγγραφα μειώνονται στο ελάχιστο. Βέβαια, όπως παρατηρούν μελετητές, η αναφορά ελληνικών ονομάτων σε υπογραφές λατινόγλωσσων εγγράφων ίσως υποδεικνύει την επιβίωση της ελληνικής σε προφορική χρήση μετά την παύση της γραπτής χρήσης της. Τα ελάχιστα ελληνόφωνα έγγραφα του 14ου και 15ου αἰ. προέρχονται κατεξοχήν από τη Σικελία, και συγκεκριμένα τη Μεσσήνη.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η ελληνική γλώσσα που καταγράφεται στα νομικά έγγραφα της βυζαντινής Κάτω Ιταλίας, αν και είναι μια «μεικτή» γλώσσα με πολλά λόγια στοιχεία, εμφανίζει παράλληλα και κάποια νεωτερικά φωνητικά και μορφολογικά γνωρίσματα που ήδη προαναγγέλλουν τα σημερινά κατωιταλικά ιδιώματα. Μια χαρακτηριστική περίπτωση, που δεν έχει ως τώρα εντοπισθεί στη σχετική βιβλιογραφία, είναι η εξέλιξη του συμπλέγματος [ks] σε διπλό [ss] στην Καλαβρία, αλλά όχι στην Απουλία (βλ. σχετικά Καραναστάσης 1997: 34). Η εξέλιξη αυτή μαρτυρείται σε ένα έγγραφο του 11^{ου} αἰ. από τον μέχρι τον 18^ο αἰ. ελληνόφωνο οικισμό της Αγίας Αγάθης (Oppido):

(3) *ἀμφιέρωσιν καὶ προσένεσσ(ην) (= προσένεξιν)*
 (έτος 1052-1053, Καλαβρία, Guillou 1972: 15, 84.10)

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εναλλαγή [o]~[u], η οποία πιθανώς οφείλεται στην επίδραση της τοπικής ρομανικής διαλέκτου (Rohlf 1977):

(4) *τοῦ μῆλο, τὸ ἄπερ κληρονομ(οῦ) = τον μύλο, τον οποίο κληρονομώ*
 (έτος 1051/1052, Καλαβρία, Guillou 1972: 6, 58.7).

(5) *ἰνδεκτιῶνος ζ΄ ἔτους ζτλζ΄ (= ἰνδικτιῶνος)*
 (έτος 829, Απουλία, Jacob 2009)³

² Μέρος των γλωσσικών δεδομένων που συζητούνται εδώ συγκεντρώθηκαν χάρη στο πολυετές πρόγραμμα Grammar of Medieval Greek, βλ. Holton et al. (2019).

³ Πρόκειται για την ως τώρα άγνωστη, παλαιότερη σωζόμενη βυζαντινή επιγραφή από την Απουλία, από ένα εγκαταλελειμμένο χωριό μεταξύ Martano και Zollino,

Σημειωτέον ότι το φαινόμενο αυτό της εναλλαγής εμφανίζεται και μεταξύ των προσθίων φωνηέντων [e] ~[i], και σε άτονη θέση, μαρτυρούμενο αρκετές φορές σε μεσαιωνικά έγγραφα από την Κάτω Ιταλία (Rognoni 2017: 55). Αφορά δε τόσο το ετυμολογικά μακρό ω = [ɔ:], όσο και το βραχύ [o], ενώ δεν σπανίζουν και οι υπερδιορθώσεις· βλ. αναλυτικά και με παραδείγματα Μηνάς (1994: 42-45), καθώς και Holton et al. (2019: 31, 74). Ενδεικτικά παραθέτουμε:

- (6) *καταγούγγυζεν* (Trinchera 1865: 219, έγγρ. έτους 1165)
- (7) *περισσοτέραν* (Trinchera 1865: 78, έτος 1097)
- (8) *άγχούνην* (Cusa 1868: 414, έτος 1122)
- (9) *πνιματικού* (Robinson 1928: 17, έτος 1007)
- (10) *σακκίλλιον* (Rognoni 2004: 4, έτος 1047)
- (11) *τοῦ Τζοκκαλᾶ* (Trinchera 1865: 327, έτος 1196)
- (12) *έκροσεν* (Cusa 1868: 532, έτος 1140)
- (13) *τό ρεθέν* (Trinchera 1865: 470, έτος 1270)

Βάσει των παραπάνω δεδομένων, δεν φαίνεται πιθανό η ανύψωση αυτή του [o] > [u] να σχετίζεται με πιθανή υποστρωματική επιβίωση της δωρικής διαλέκτου στην περιοχή, αντίστοιχη με αυτήν που έχει υποτεθεί από τον Γεώργιο Χατζιδάκι (1905: 635) για τις σποραδικές εμφανίσεις <ου> αντί <ω> της τσακωνικής διαλέκτου.⁴

Ενδιαφέρον ως ένδειξη γλωσσικού νεωτερισμού που καταγράφεται για πρώτη φορά σε μεσαιωνικά έγγραφα αλλά και επιγραφές από την Κάτω Ιταλία, και χαρακτηρίζει σήμερα τόσο τα κατωιταλικά ιδιώματα όσο και όλες τις υπόλοιπες νεοελληνικές διαλεκτικές ποικιλίες που εμφανίζουν διαφορετικές εξελίξεις ως προς το φαινόμενο της συνίξης είναι και το εξής. Στην περίπτωση φωνηεντικών ακολουθιών στις οποίες τονίζεται το δεύτερο από τα δύο φωνήεντα, παρατηρείται αναβιβασμός του τόνου (stress retraction· για το φαινόμενο βλ. αναλυτικά Μανωλέσσου & Κουτσούκος 2011: 23-25, Holton et al. 2019: 101), π.χ. *φωλεά* > *φωλέα*, *αραιός* > *αραιός*, *ανεψιός* > *ανεψίος*. Το φαινόμενο απαντά, εκτός από την κατωιταλική, και στην ποντιακή, την τσακωνική, στο ιδίωμα των Μεγάρων, της παλαιάς Αθήνας, της Αίγινας, των Κυθήρων, και της Μάνης. Χαρακτηριστικές μεσαιωνικές μαρτυρίες από την Κάτω Ιταλία είναι οι εξής:

- (14) *είς την παλαιάν δημοσίαν* (1007, Robinson 1928: 1, 135.29)
- (15) *λαλία πάντα περι* (10^{ος}-12^{ος} αι., επιγραφή από την Απουλία, Piliago 2009: 97).

2.1. Μεταγλωσσικές μαρτυρίες

2.1.1. Απουλία

Παρακάτω, συγκεντρώνονται, κατά το δυνατόν, και σχολιάζονται οι σχετικές με την ελληνοφωνία της Κάτω Ιταλίας μεταγλωσσικές μαρτυρίες από περιηγητές, χρονικογράφους, τοπικούς λογίους κ.λπ. Μερικές από αυτές είχαν ήδη συγκεντρωθεί από τους Pellegrini (1880), Rohlf's (1924) και Martino (1980). Στο παράρτημα που ακολουθεί, οι ελληνόφωνοι οικισμοί που καταγράφονται στις πηγές αυτές εντοπίζονται πάνω σε χάρτες και σημειώνονται με τις σημερινές τους ονομασίες. Συγκεκριμένα, ο χάρτης 1 εικονίζει την Απουλία, ο χάρτης 2α την Καλαβρία γενικά και ο χάρτης 2β την περιοχή του Aspromonte στην Καλαβρία.

Μια από τις παλαιότερες μεταγλωσσικές μαρτυρίες για την ελληνοφωνία στην Απουλία προέρχεται από τον ισπανο-εβραίο περιηγητή Βενιαμίν από την Τουδέλα, ο

⁴ Δεδομένης της απουσίας του φαινομένου αυτού από την τσακωνική της Προποντίδας (την ύπαρξη της οποίας δεν γνώριζε ο Χατζιδάκις), αλλά και της γενικότερης μη συστηματικότητας του φαινομένου, είναι κατά την άποψή μας αμφίβολο εάν γενικά υφίσταται ένας τέτοιος φωνητικός αρχαϊσμός οφειλόμενος στη δωρική διάλεκτο.

οποίος διήλθε από την Κάτω Ιταλία γύρω στο 1170 μ.Χ., καθ' οδόν προς τους Αγίους Τόπους. Δυστυχώς, η μαρτυρία του είναι ασαφής, καθώς δεν είναι προφανές από τη διατύπωσή του κατά πόσον τα όσα λέει αναφέρονται στην πόλη του Τάραντα ειδικώς ή στην ευρύτερη περιοχή της Απουλίας (την οποία ονομάζει «Καλαβρία», όπως ήταν η ονομασία της τότε). Οι δόκιμες μεταφράσεις διαφοροποιούνται στο σημείο αυτό (βλ. Asher 1840: 45 έναντι Adler 1904: 725), αν και μια κατά λέξη απόδοση του εβραϊκού πρωτοτύπου θα οδηγούσε μάλλον προς την ερμηνεία ότι ο χαρακτηρισμός αφορά την πόλη και όχι ολόκληρη την επαρχία:

(16) «Και από εκεί [μια] μέρα και μισή για την πόλη του Τάραντα. [Είναι] υπό την εξουσία της επαρχίας Καλαβρίας, και οι κάτοικοί της [είναι] Έλληνες, και [είναι] μεγάλη πόλη, και μέσα [υπάρχουν] περίπου 300 Εβραίοι, και ανάμεσά τους [είναι] σοφοί, και επικεφαλής τους [είναι] οι ρ(αββί) Μέρ και ρ(αββί) Ναθάν και ρ(αββί) Ισραέλ.»⁵

Αν πράγματι η ερμηνεία ότι ο Βενιαμίν αναφέρεται στην επαρχία και όχι στην πόλη ευσταθεί, τότε έχουμε μια σχετικά όψιμη μαρτυρία για πολύ εκτεταμένη ελληνοφωνία σε ολόκληρη την περιοχή, καθώς ο Τάραντας βρίσκεται στο δυτικό άκρο της Απουλίας.

Από την Απουλία δεν ανευρίσκονται πολλά ελληνόγλωσσα έγγραφα, σε αντίθεση με την Καλαβρία, από την οποία έχουν δημοσιευθεί αρκετά μοναστηριακά αρχεία (βλ. αναλυτικά τη βιβλιογραφία του Μηνά 1994). Εντοπίζονται, για παράδειγμα, ορισμένα διοικητικά έγγραφα από το αρχείο του San Nicola di Bari (Di Vito) από τον 11ο αι., καθώς και ένα έγγραφο του 1401, το οποίο αναφέρει τα σημερινά ελληνόφωνα χωριά Sternatia και Zollino, αλλά και άλλο ένα χωριό, που τότε προφανώς ήταν ακόμα ελληνόφωνο, το Galugnano, τα οποία αποκαλεί αντίστοιχα *Στερναδία*, *Τζουλλίνο* και *Γαλλούνιο* (Müller 1868).

Από τον 16ο αιώνα διαθέτουμε τη σημαντικότερη μαρτυρία ενός ντόπιου ελληνόφωνου λογίου, του ιατρού Antonio de Ferrariis, περισσότερο γνωστού με το εθνικό Galateo, καθώς καταγόταν από την πόλη Galatina της Απουλίας. Ο de Ferrariis συνέγραψε μια πολύ γνωστή γεωγραφική περιγραφή της περιοχής, το *De Situ Iapygiae* (1624 [1558]). Στο έργο αυτό δηλώνει την υπερηφάνειά του για την ελληνική του καταγωγή και δίνει πληροφορίες για τις περιοχές της Απουλίας στις οποίες μιλιόταν ακόμα η ελληνική γλώσσα. Συγκεκριμένα, αναφέρει τους οικισμούς Soleto, Galatina και Montesardo.

Η μαρτυρία του για το Montesardo, χωριό που βρίσκεται στη νότια απόληξη της χερσονήσου της Απουλίας, είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς διασώζει μια μοναδική μαρτυρία για το ελληνικό ιδίωμα της περιοχής, η οποία είχε μέχρι τώρα διαφύγει την προσοχή των ερευνητών. Μιλώντας για την ονομασία του χωριού, ο de Ferrariis δίνει τη λατινική του ετυμολογία (από το *mons arduus* «τραχύ βουνό») και παραδίδει ότι οι ηλικιωμένοι κάτοικοι της περιοχής το αποκαλούσαν με την ελληνική του ονομασία *τραχειόν ὄρος*:

(17) Memini me a veteribus audisse Graecis hanc urbem τραχειόν ὄρος quod Latine asperum seu arduum montem exprimit.

Η μορφή του επιθέτου (*τραχειόν* αντί *τραχύ*) παραπέμπει άμεσα στον γνωστό και από άλλες νεοελληνικές διαλεκτικές ποικιλίες μεταπλασμό των επιθέτων σε *-ύς*, *-ύ σε* *-είος*, *-είο*. Ο μεταπλασμός αυτός αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των κατωιταλικών

⁵ Ευχαριστούμε τον Δρ. Yeshayahu Gruber του Εβραϊκού Πανεπιστημίου της Ιερουσαλήμ για τη μετάφραση του συγκεκριμένου χωρίου από το εβραϊκό πρωτότυπο της κριτικής έκδοσης.

ελληνικών διαλέκτων, όπως έχουν καταγραφεί από τον 19ο αι. και εξής (βλ. Καραναστάσης 1997: 60, Rohlf's 1977: 106, Kapsomenos 1953: 333). Έτσι, έχουμε την παλαιότερη ως τώρα καταγραφή του διαλεκτικού αυτού τύπου από οποιαδήποτε περιοχή του ελληνόφωνου κόσμου, εντοπισμένη σε έναν οικισμό όπου η ελληνική έχει σιγήσει εδώ και αιώνες, αλλά παρουσιάζεται εδώ με ήδη διαμορφωμένη την τοπική διαλεκτική μορφή της. Σημαντικό είναι και το γεγονός ότι ο τύπος εντοπίζεται στη γλώσσα των τότε ηλικιωμένων, κάτι που φανερώνει την προϊούσα υποχώρηση της ελληνικής γλώσσας ήδη από την εποχή αυτή.

Από τον 15ο αι. προέρχεται επίσης η μαρτυρία του Ιωάννου Επιφανίου, Επισκόπου της πόλης Nardò της Απουλίας. Η μαρτυρία έχει καταγραφεί σε ένα πολύτομο έργο περιγραφής της εκκλησιαστικής κατάστασης της Ιταλίας, το *Italia Sacra* (Ughelli 1727 [1644]) και επαναλαμβάνεται συχνά και σε άλλες μελέτες περί ελληνοφωνίας στην Κάτω Ιταλία (βλ. π.χ. Pellegrini 1880: IX). Σύμφωνα με τον επίσκοπο της Nardò, ο ελληνόφωνος πληθυσμός ανερχόταν σε περίπου 12.300 άτομα, ενώ ελληνόφωνοι ή δίγλωσσοι σε Ελληνική και Ρομανική ήταν κατά τον 15ο αι. οι εξής οικισμοί: Tabella, Galatina, Casarano Minore, Alliste, Fellino, Secli, Neviano, Aradeo, Noha, Fulcignano και τα χωριά Pozzonivo, San Nicola di Cilliano, Lucugnano και Casarano Maggiore.

Για τον 16ο αι. διαθέτουμε τη μαρτυρία του Leandro Alberto (1553: 214-215) ότι κατά μήκος του δρόμου νοτίως του Usento (σήμερα: Ugento), νοτιότερα από το Montesardo, υπήρχαν πολλοί ελληνόφωνοι οικισμοί. Κατά τον Alberto, η ελληνόφωνη περιοχή περιορίζεται μεταξύ του Otranto και του Corigliano. Επίσης, στο έργο του *Girolamo Marciano*, το οποίο γράφτηκε τον 16ο αι. αλλά δημοσιεύτηκε μόλις το 1855, αναφέρεται ότι στο Otranto υπήρχαν Έλληνες ιερείς οι οποίοι ακολουθούσαν το *rito greco* (βυζαντινό τυπικό). Όσον αφορά συγκεκριμένους ελληνόφωνους οικισμούς, δεν αναφέρει άλλους πέραν των γνωστών Martano, Sternatia, Soletto, Cutrofiano, Sogliano και Galatina (Marciano 1855: 377, 498, 500).

Τον 17ο αι. ο Taselli (1693: 338, 508) αναφέρει ως ελληνόφωνους τους οικισμούς Casarano Minore, Maglie και Leuca. Η μαρτυρία για το Capo di Leuca, το οποίο βρίσκεται στο απώτατο νότιο άκρο της Απουλίας, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ενώ και το Maglie βρίσκεται εκτός της σημερινής ελληνόφωνης ζώνης, αν και αρκετά κοντά σε αυτήν. Για την ίδια εποχή, ο Franciscus Arcudius δηλώνει σε επιστολή του ότι οι ελληνόφωνοι οικισμοί της περιοχής Terra d'Otranto περιορίζονται σε 20 περίπου, όπου μάλιστα οι πιο επαρκείς ομιλητές είναι οι ηλικιωμένες γυναίκες, λόγω της μειωμένης επαφής τους με αλλόγλωσσους (Müller 1868: 4). Συγκεκριμένα αναφέρει την ελληνοφωνία της Sternatia και του Zollino, ενώ επισημαίνει ότι στο Galugnano η ελληνική έχει στην εποχή του πλέον σιγήσει.

Από τον 18ο αι. διασώζεται η μαρτυρία του Alexius Symmachus Mazochius (1754: 63), ο οποίος αναφέρει ότι στην περιοχή του Σαλέντο, ανάμεσα στο Ότραντο και τον Τάραντα απαντούν οι εξής ελληνόφωνοι οικισμοί: Soletto, Corigliano, Sternatia, Martano, Calimera, Melpignano, Zollino, και Martignano, οι οποίοι και σήμερα ανήκουν στην ελληνόφωνη ζώνη, αλλά επιπλέον και οι οικισμοί Cursi, Bagnolo, Cutrofiano και Sogliano.

Από τον ύστερο 18ο αι. προέρχεται και η μαρτυρία του Pietro Napoli-Signorelli (1785: 224), κατά τον οποίο στην εποχή του «ανάμεσα στους χωρικούς του Calimera, του Maglie, του Martano και του Capo di Leuca διατηρείται, ίσως λιγότερο παρεφθαρμένη απ' ό,τι ανάμεσα στους υπό οθωμανική κυριαρχία Έλληνες, η ελληνική γλώσσα». Ο Napoli-Signorelli επιβεβαιώνει έτσι την προγενέστερη μαρτυρία του Taselli για την παρουσία ελληνοφώνων κατά τον 17ο αι. μέχρι τη νοτιότατη Leuca.

Τέλος, για τον 19ο αι., πέραν των γνωστών μαρτυριών για τα σημερινά ελληνόφωνα χωριά όπως τα καταγράφει π.χ. ο Pellegrini (1880), έχουμε και την

ενδιαφέρουσα μαρτυρία του Lombroso για διατήρηση της ελληνοφωνίας και στην Galatina, το Purrano (Scorrano?) και το Maglie (Lombroso 1863: 401, σημ.1).

Δεν θα ασχοληθούμε στην παρούσα μελέτη με την ελληνοφωνία της Σικελίας, η οποία ήταν αρκετά εκτεταμένη, ιδιαίτερα στο βορειοανατολικό τμήμα της, και φαίνεται να διατηρήθηκε τουλάχιστον μέχρι τον 18ο αι. και για την οποία αρκετές μελέτες καταδεικνύουν μια κατάσταση διγλωσσίας ήδη από τη μεσαιωνική περίοδο (von Falkenhausen 2002, Korhonen 2012). Από τον 16ο αι. μας έρχεται η πρώτη συγκεκριμένη μαρτυρία για τη μορφή του ελληνικού ιδιώματος της Σικελίας. Ο λόγιος μοναχός Παχώμιος Ρουσάνος (1508-1553), δίνοντας μια από τις παλαιότερες διαλεκτολογικές επισκοπήσεις στην προσπάθειά του να αποδείξει ότι πολλά νεοελληνικά ιδιώματα διασώζουν αυτούσιες λέξεις από την Αγία Γραφή, σημειώνει ότι στην Απουλία και τη Σικελία απαντούν οι λέξεις *κλάω-ῶ* (> μεσαιων. *κλάννω*) με την αρχική σημασία «κόβω σε κομμάτια» και *ἄρτι* (βλ. Καραναστάσης 1984-1992, λλ. *κλάν-νω* και *ἄρτε*).

(18) Καὶ οἱ κατὰ τὴν Ἀπουλίαν καὶ Σικελίαν τινὰ κατὰ τὸν νόμον τῆς Γραφῆς προφέρουσιν, οἷον «ἔκλασε τὸν ἄρτον» καὶ «ἄρτι παραέγονα».

Στο μικρό αυτό απόσπασμα μάλιστα καταγράφονται οι μόνες λέξεις που μας διασώζονται από το χαμένο πια νεοελληνικό ιδίωμα της Σικελίας, που φανερώνουν ότι είχε κοινή μορφή με τα σωζόμενα ακόμη ιδιώματα Απουλίας και Καλαβρίας (Παχώμιος Ρουσάνος, *Κατὰ χυδαῖζόντων*, στο Βασιλικός 1908: 68-69).

Αργότερα, ο Napoli-Signorelli (1785: 224), παραπέμποντας στον Gregorio Leti, αναφέρει ότι τον 17ο αι. υπήρχαν στη Σικελία 18 αμιγώς ελληνόφωνα χωριά, ενώ σε πάνω από 30 εκκλησίες της περιοχής υπηρετούσαν ελληνόρυθμοι ιερείς και μοναχοί (*calogeri*). Επίσης, ο Hughes στα 1812 μαρτυρεί την ύπαρξη ελληνόφωνης συνοικίας στην πόλη Έννα της Σικελίας, οι κάτοικοι της οποίας μάλιστα μιλούσαν μια «παρεφθαρμένη» δημώδη ποικιλία (1820: 31). Δεν ενδιαφέρει βέβαια από γλωσσολογική άποψη η πυκνή παρουσία στη Σικελία Ελλήνων μισθοφόρων του βασιλείου της Νεαπόλεως και των δύο Σικελιών, προερχόμενων από την κυρίως Ελλάδα.

2.1.2. Καλαβρία

Μια από τις πιο πρώιμες μαρτυρίες, την οποία επισημαίνει και ο Fanciullo (1985), προέρχεται από τον Ελβετό ταξιδιώτη-προσκυνητή Jost von Meggen, ο οποίος διαπίστωσε ότι στην παραθαλάσσια περιοχή της Καλαβρίας γύρω από τον Κρότωνα μιλούσαν η ελληνική, και μάλιστα παρεφθαρμένη (1580: 236): *Calabriae maritimam oram multi Greci inhabitant, sua lingua degenerare utentes*.

Για τον 16ο αι. ο Gabriele Barrio (1571: 173) καταγράφει για την Καλαβρία τα εξής ελληνόφωνα χωριά: Pedavoli, Santa Giorgia, Cocypedonum (= Cuzzapodine = *Κουτσοπόδης*), Lubrichi, Sitizzano, Sinopoli, Amendolea, Bona, Leucopetra, δηλώνοντας ότι στα χωριά αυτά υπάρχει διγλωσσία μεταξύ ελληνικής και «λατινικής». Επισημαίνει επίσης ότι υπάρχουν πολλές ακόμα περιοχές όπου επιχωριάζει διγλωσσία μεταξύ Ελληνικής και Ρομανικής. Σε άλλο σημείο (1571: 211) καταγράφει ελληνοφωνία και στα χωριά Agatha, Cardeto, Mosoroffa και San Lorenzo. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Marafioti (1601: 72) επαναλαμβάνει τα ίδια χωριά, προσθέτοντας επίσης (1601: 159) τα γνωστά και από σήμερα ελληνόφωνα χωριά του Aspromonte, δηλαδή τα Galliciano, Roghudi, Roccaforte και Amendolea.

Για τον 17ο αι. ο Ughelli (1721 [1644]: 320-322) καταγράφει στο Ρήγιο ενοριακή εκκλησία με *πρωτοπαπά* και δώδεκα Έλληνες πρεσβύτερους, οι οποίοι ιερούργουσαν σύμφωνα με το *rito greco*. Επίσης σημειώνει ότι στην περιοχή του Ρηγίου η πόλη της S. Agatha (Oppido) ήταν ελληνική, ενώ ορισμένα από τα 23 χωριά της ίδιας περιοχής επίσης

μιλούσαν την ελληνική. Τα καταγραφόμενα χωριά είναι τα: Joppido, Moloì, Sabatello, S.Stephano, Alessij, Arati, Archi, S.Joanne, S.Dominico, Toretti, Triano, Pavigliano, Cannavò, Soperato, Podargoni, Cerati, Schindiliva, Dominiti, Perlupo, Sancto Bingo, Laganale, S. Roberto, Molocchello. Σε άλλο σημείο της περιγραφής του, προσθέτει και τους οικισμούς Amati, Belvedere και Montisperelli (Ughelli 1721 [1644]: 556, 669, 700), ενώ για δύο οικισμούς, το Amati και το Scandale, σημειώνει ότι ήταν μεικτοί, δηλαδή κατοικούνταν και από ελληνόφωνους και από ρομανόφωνους. Την ίδια πληροφορία επαναλαμβάνει και ο Orlandus περίπου έναν αιώνα αργότερα (1737: 2137). Για τον 17ο αι. υπάρχει και η μαρτυρία του Fiore da Cropani (1691: 162) ότι υπάρχουν ελληνόφωνοι οικισμοί από το Ρήγιο ως το Gerace, εκ των οποίων ο μεγαλύτερος είναι η Μπόβα.

Κατά τον Mazochius (1754: 63), τον 18ο αι. υπάρχουν ακόμα πολλά ελληνόφωνα χωριά, συγκεντρωμένα γύρω από τις επισκοπές Μπόβας και Νεοκάστρου (Nicastro). Συχνά βέβαια ο ελληνόφωνος πληθυσμός συγχέεται με τον αλβανόφωνο, γιατί και οι δύο ακολουθούν το *rito greco*. Για τον 18ο αι. επίσης ο Rodotà (1758: 410) επισημαίνει ότι στα χωριά Cardeto και Montebello η ελληνική είναι η βασική γλώσσα επικοινωνίας, ενώ στα χωριά S. Agata, Armo, Mosorrofa, San Lorenzo, Motta di S.Giovanni, Melito και Bagaladi υπάρχει διγλωσσία μεταξύ ελληνικής και ρομανικής.

Λίγο αργότερα, ο Bartels (1787: 244-245) καταγράφει την παρουσία πολλών Ελλήνων και Αλβανών στο Celso, επισημαίνοντας ότι «στα γύρω βουνά, προς τα κάτω ακόμα και μέχρι το Catanzaro, και ακόμη βαθύτερα πιο κάτω στην πέρα Καλαβρία στην περιφέρεια του Ρηγίου, ιδιαίτερα στις περιοχές γύρω από το Brancalone που βρίσκεται πάνω από το ακρωτήριο Spartivento, υπάρχουν μερικά χωριά που κατοικούνται μονάχα από Έλληνες». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ότι ακόμα και στα τέλη του 18ου αι. η ελληνοφωνία έφθανε μέχρι το Celso και το Catanzaro.

Ο Witte, στον οποίο πιστώνεται η «ανακάλυψη» των ελληνογενών κατωιταλικών διαλέκτων, το 1821 καταγράφει τους οικισμούς Bova, Cardeto, Montebello, Chorio, S.Pantaleone, Condofuri, Gallicianò, Roccaforte, Roghudi, Chorio Rochudi, Amendolea και Campo di Amendolea (Witte 1856 [1821]). Την ίδια χρονιά, ο Keppel-Craven (1821: 314-315) υπολογίζει σε περίπου 50 τους οικισμούς της Καλαβρίας όπου κατοικούσαν ελληνόφωνοι ή/και αλβανόφωνοι. Μεταξύ αυτών θα πρέπει να αναφερθεί και η Pietrapennata, η οποία κατά τον Pellegrini ήταν ακόμα ελληνόφωνη το 1852 (1880: xvii).

Ο Cingari (1958 [1845]) στα μέσα του 19ου αι. παρέχει τα ονόματα 16 οικισμών όπου επικρατούσε διγλωσσία ανάμεσα στην ελληνική και τη ρομανική, μεταξύ των οποίων και τα: Cardeto, Montebello, Pentedattilo, San Lorenzo και Ghorìo.

Ο Morelli (1847: 14-15) δίνει τα χωριά Bova, Amendolea, Gallicianò, Roccaforte, Ragudi (=Roghudi), Condofuri, Pietrapennata, Staiti, Brancalone, Africo και Palizzi. Σημειώνει όμως ότι στα δύο τελευταία η ελληνική έχει σιγήσει. Λίγο παρακάτω, αναφέρει και άλλα χωριά της περιοχής του Gerace, και συγκεκριμένα τα Bianco, Casignano, Moltaplatti, Crepacore, και Canolo, στα οποία, όπως λέει, δεν ομιλείται πλέον η ελληνική στην εποχή του, η τοπική ρομανική διάλεκτος όμως είναι ανάμεικτη με πολλές ελληνικές λέξεις.

Ο Pellegrini κατά τον όψιμο 19ο αι., εκτός από τα σημερινά γνωστά ελληνόφωνα χωριά της περιοχής Μπόβας (Bova, Condofuri, Gallicianò, Roghudi, Amendolea, Roccaforte, Chorio Roghudi, Chorio di Roccaforte), αναφέρει επιπλέον τα San Carlo, Cardeto, San Lorenzo, Corio di San Lorenzo, Africo, και Casalnuovo d'Africo. Για τα τέσσερα τελευταία σημειώνει ότι η ελληνική έχει σιγήσει πια στην εποχή του. Πράγματι και ο von Rath (1871: 84) παραδίδει ότι «η φορεσιά των γυναικών της περιοχής γύρω από το Catanzaro είναι ελληνική, όπως και η γλώσσα τους μέχρι και πριν από 100 χρόνια». Κατά συνέπεια, με βάση τουλάχιστον τη μαρτυρία αυτή, κατά τον όψιμο 18ο

αι., θα πρέπει να υπήρχαν ακόμα ελληνόφωνοι οικισμοί προς βορράν της σημερινής περιοχής, έως και γύρω από το Catanzaro.

3. Συμπεράσματα

Συγκεφαλαιώνοντας, θα πρέπει να επιμείνουμε σε δύο βασικά σημεία που προέκυψαν από την παρούσα επισκόπηση. Πρώτον, η επισταμένη έρευνα των πηγών καταδεικνύει τη διατήρηση της ελληνοφωνίας σε πλήθος γλωσσικών νησίδων μέχρι και τον 19ο αιώνα. Υπάρχουν συγκεκριμένες μαρτυρίες που τεκμηριώνουν την παρουσία της ελληνικής γλώσσας σε σημαντικά μεγάλο αριθμό οικισμών, όπως φαίνεται και στους σχετικούς χάρτες. Η υποχώρηση της ελληνικής από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και εξής ήταν πραγματικά ραγδαία. Δεύτερον, οι πηγές μιλούν σαφώς για μια κατάσταση διγλωσσίας (bilingualism) σε όλες σχεδόν τις ελληνόφωνες περιοχές. Το φαινόμενο αυτό θα πρέπει να αποτελέσει την αφετηρία για οποιεσδήποτε μελλοντικές μελέτες γύρω από τη δομή και την εξέλιξη τόσο των ελληνικών όσο και των ρομανικών διαλέκτων της περιοχής.

Επιπλέον, η παρούσα έρευνα πιστεύουμε ότι κατέδειξε για άλλη μια φορά ότι για τους σκοπούς της ιστορικής γλωσσολογίας είναι απολύτως απαραίτητη η καταφυγή στις πρωτογενείς πηγές, οι οποίες μπορούν να παράσχουν σημαντικότερες πληροφορίες αναφορικά με την πρώτη εμφάνιση και την κατανομή βασικών γλωσσικών φαινομένων ή διαλεκτικών ισογλώσσων.

Βιβλιογραφία

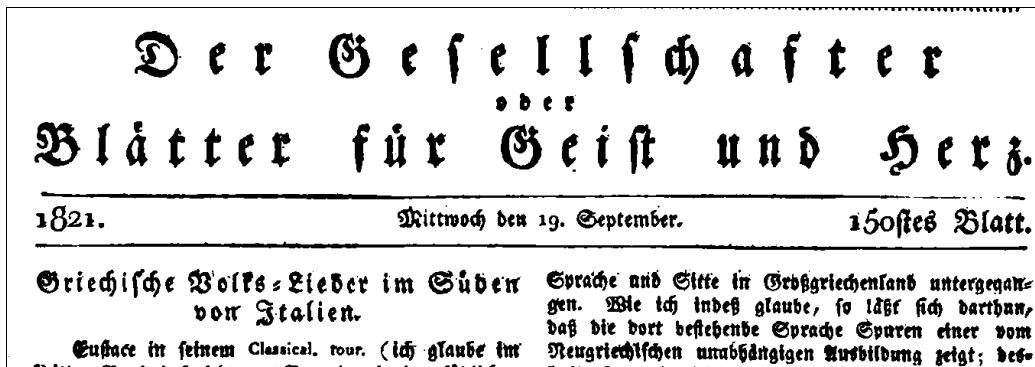
- Adler, M. N. 1904. The itinerary of Benjamin of Tudela (continued). *The Jewish Quarterly Review* 16, 715-733.
- Alberto, L. 1553. *Descrittione di tutta Italia*. Venezia.
- Asher, A. 1840. *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*. London/Berlin: Asher.
- Barrio, G. 1571. *De antiquitate et situ Calabriae*. Roma.
- Bartels, J. H. 1787. *Briefe über Kalabrien und Sizilien, erster Theil: Reise von Neapel bis Reggio in Kalabrien*. Göttingen: Johann Christian Dieterich.
- Βασιλικός, Ι. 1908. *Κανέλλου Σπανού, Γραμματική τῆς κοινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης. Παχωμίου Ρουσάνου κατὰ χυδαῖζόντων καὶ αἰρετικῶν, καὶ ἄλλα τοῦ αὐτοῦ*. Τεργέστη: τύποις τοῦ αὐστριακοῦ Λούδ.
- Cingari, G. 1958 [1845]. La Calabria nel 1845. *Quaderni di geografia umana per la Calabria e la Sicilia* 3: 1-56.
- Consani, C. 1995. Per la storia linguistica di Reggio e dello Stretto in eta ellenistica e romana. Στο *Scritti linguistici e filologici in onore di Tristano Bolelli*. Pisa: Pacini, 193-205.
- Consani, C. 2016. The Greek of Italy between archaism, internal evolution and contact phenomena. *Greco-Latina Brunensia* 21: 99-115.
- Cosentino, S. (ed.) 2021. *A Companion to Byzantine Italy*. Leiden: Brill.
- Cusa, S. 1868. *I diplomi greci ed arabi di Sicilia*. Palermo.
- De Angelis, A. 2014. Greek in Sicily in Late Antiquity. Στο Giannakis G. et al (eds) *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. Leiden: Brill, 94-101.
- De Angelis, A. 2016. La trascritturazione del romanzo in caratteri greci. *Bolletino del Centro di studi filologici e linguistici siciliani* 27: 175-199.
- de Ferrariis, Antonio 1624² [1558]. *Antonii Galataei, philosophi et medici praestantissimi, liber de situ Iapygiae*. Neapoli: Dominicus Maccarani.
- Fanciullo, F. 1985. Greek and Italian in Southern Italy. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 6: 93-106.
- Fiore da Cropani, G. 1691. *Della Calabria illustrata*. Vol. I, Napoli.
- Guillou, A. 1972. *La Théotokos de Hagia-Agathé (Oppido): 1050-1064/1065*. Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Holton, D., Horrocks G., Janssen, M., Lendari, T., Manolessou, I. & Toufexis, N. 2019. *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hughes, T. S. 1820. *Travels in Sicily, Greece and Albania*. Vol.1. London: Mawman.
- Jacob, A. 2009. Apigliano, 828/829: La più antica iscrizione datata di Terra d'Otranto? *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 46: 127-139.
- Kapsomenos, S. 1953. Beiträge zur historischen Grammatik der griechischen Dialekte Unteritaliens. *Byzantinische Zeitschrift* 46: 320-348.
- Καραναστάσης, Α. 1984-1992. *Ιστορικὸν λεξικὸν τῶν ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς Κάτω Ἰταλίας*. Ἀθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.
- Καραναστάσης, Α. 1997. *Γραμματικὴ τῶν ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων τῆς Κάτω Ἰταλίας*. Ἀθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.
- Keppel-Craven, R. 1821. *A Tour in the Southern Provinces of the Kingdom of Naples*. London: Rodwell & Martin.
- Korhonen, K. 2012. Contatti linguistici negli atti notarili italo-greci della Sicilia: bilancio degli studi e prospettive di ricerca. In R. Sornicola & P. Greco (eds) *La lingua dei documenti notarili alto-medievali dell'Italia meridionale*. Napoli: Tavolario, 127-142.
- Lombroso, C. 1863. Tre mesi in Calabria. *Rivista Contemporanea* 34: 399-435.
- Loud, G. A. 2007. *The Latin Church in Norman Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Μανωλέσσου, Ι. 2013. Από την ιστορία των βορείων ιδιωμάτων: Η γραμματική του Γ. Ρουσιάδη (1834). *Patras Working Papers in Linguistics* 3: 120-145.
- Μανωλέσσου, Ι. & Κουτσούκος, Ν. 2011. Το φαινόμενο της χασμωδίας στη διάλεκτο των Μεγάρων. Συγχρονική και διαχρονική προσέγγιση. *Patras Working Papers in Linguistics* 2.1: 14-35.
- Μηνάς, Κ. 1994. *Ἡ γλῶσσα τῶν δημοσιευμένων μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν ἐγγράφων τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας*. Ἀθήνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.
- Marciano, G. 1855. *Descrizione, origine e successi della Provincia d'Otranto*. Napoli: Stamperia dell'Iride.
- Marafioti, G. 1601. *Chronice et antichità di Calabria*. Padova.
- Martin, J.-M. 1993. *La pouille du vie au Xlle siecle*. Rome: Ecole française de Rome.
- Martin, J.-M. 2005. L'empreinte de Byzance dans l'Italie normande. Occupation du sol et institutions. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 60: 733-765.
- Martino, A. 1980. L'isola grecanica nel Aspromonte. Aspetti socio-linguistici. In F. Albano Leoni (ed.) *I dialetti e le lingue delle minoranze di fronte a l'Italiano. Atti del XI congresso internazionale di studi. Cagliari 27-30 Maggio 1977*, Roma: Bulzoni, 305-341.
- Mazochius, A. S. 1754. *Commentarium in regii Herculansensis Musei aeneas tabulas Heracleenses*. Napoli.
- Morelli, T. 1847. *Cenni storici intorno alle colonie greco-calabre*. Napoli.
- Müller, G. 1868. Tre carte greche dell'Italia meridionale. *Archivio Storico Italiano*, ser. III, 7(I), 3-27.
- Napoli-Signorelli, Pietro, 1785. *Vicende della coltura delle due Sicilie*. Tomo IV. Napoli: Vincenzo Flauto.
- Orlandius, F. 1737. *Orbis sacer et profanus, pars secunda Europam complectens, volumen tertium de Regno Neapolitano*. Florentiae: Typis Bernardi Paperinii
- Pellegrini, A. 1880. *Il dialetto Greco-Calabro di Bova*. Vol. I. Torino/Roma: Loescher.
- Piliago, P. 2009. Le iscrizioni bizantine degli insediamenti di Quattro Macine ed Apigliano in Terra d'Otranto. *Vetera Christianorum* 46 (1), 87-111.
- Robinson, G. 1928. *History and Cartulary of the Greek Monastery of St. Elias and St. Anastasius of Carbone. Vol. II.1, Cartulary*. Orientalia Christiana Periodica 15.2, Roma.
- Rodotà, P. P. 1758. *Dell'origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia, osservato dai greci, monaci basiliani, e albanesi*. Roma: Giovanni Generoso Salomoni.
- Rognoni, C. 2004. *Les Actes privés grecs de l'Archivo Ducal de Medinaceli (Tolède)*. Paris: Association Pierre Belon.
- Rognoni, C. 2017. Note per uno studio linguistico dei documenti d'archivio medievali italo-greci. Στο Σ. Κακλαμάνης & Α. Καλοκαιρινός (επιμ.) *Χαρτογραφώντας τη δημόδη λογοτεχνία (12ος-17ος αι.). Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 49-60.
- Rohlf, G. 1924. *Griechen und Romanen in Unteritalien*. Geneve: Olschki.

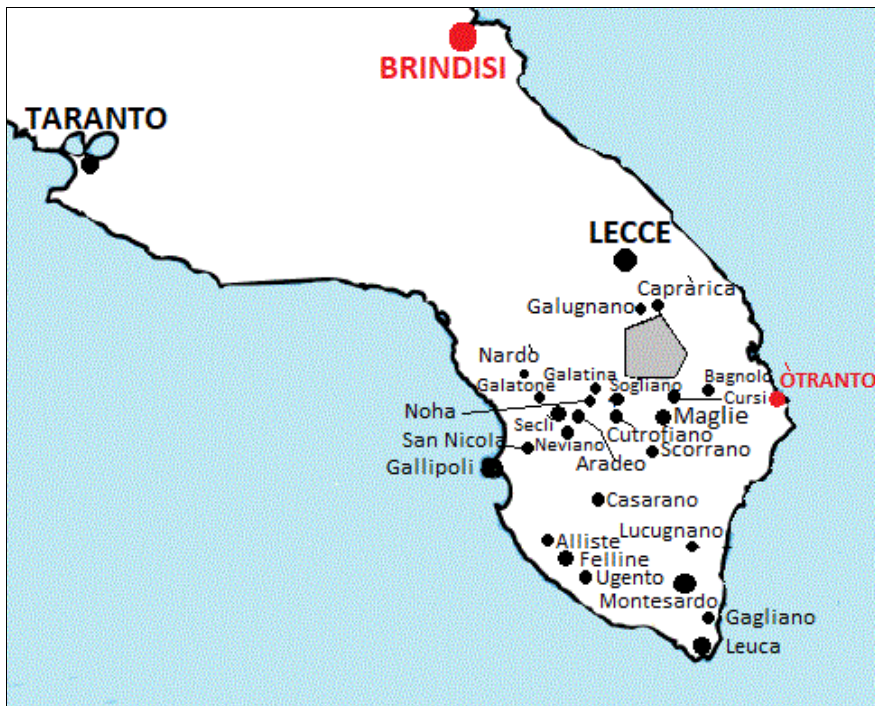
- Rohlf, G. 1977. *Grammatica storica dei dialetti italogreci (Calabria, Salento)*. Traduzione del manoscritto tedesco di Salvatore Sicuro. Nuova edizione interamente rielaborata ed aggiornata. München: Beck.
- SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- Spanò Bolandi, D. 1973. *La grecità bizantina e i suoi riflessi geografici nell'Italia meridionale e insulare*. Pisa: Libreria Goliardica.
- Taselli, L. 1693. *Antichità di Leuca, città già posta nel capo salentino*. Lecce.
- Trincherà, F. 1865. *Syllabus Graecarum membranarum*. Napoli: Cataneo.
- Ughelli, F. 1721² [1644]. *Italia Sacra, sive de episcopis Italiae et Insularum adjacentium*. Tomus Nonus, Complectens Metropolitanas, earumque suffraganeas Ecclesias, quae in Salentinae, ac Calabriae Regni Neapolitani clarissimis Provinciis continentur. Venetiis: apud Sebastianum Coleti.
- Χατζιδάκις, Γ. Ν. 1905. *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά, τ. Α΄*. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλάριος.
- von Falkenhausen, V. 2002. The Greek presence in Norman Sicily: The contribution of archival material In G. A. Loud & A. Metcalfe, A. (eds) *The Society of Norman Italy*. Leiden: Brill, 253-287.
- von Meggen, I. 1580. *Peregrinatio hierosolymitana*. Dillingen: Mayer.
- von Rath, G. 1871. *Ein Ausflug nach Calabrien*. Bonn: Carl Georgi.
- Witte, C. 1856 [1821]. Griechische Volkslieder im Süden von Italien. *Philologus* 11: 248.
Αναδημοσίευση από το *Gesellschafter* 105: 697.

Παράρτημα

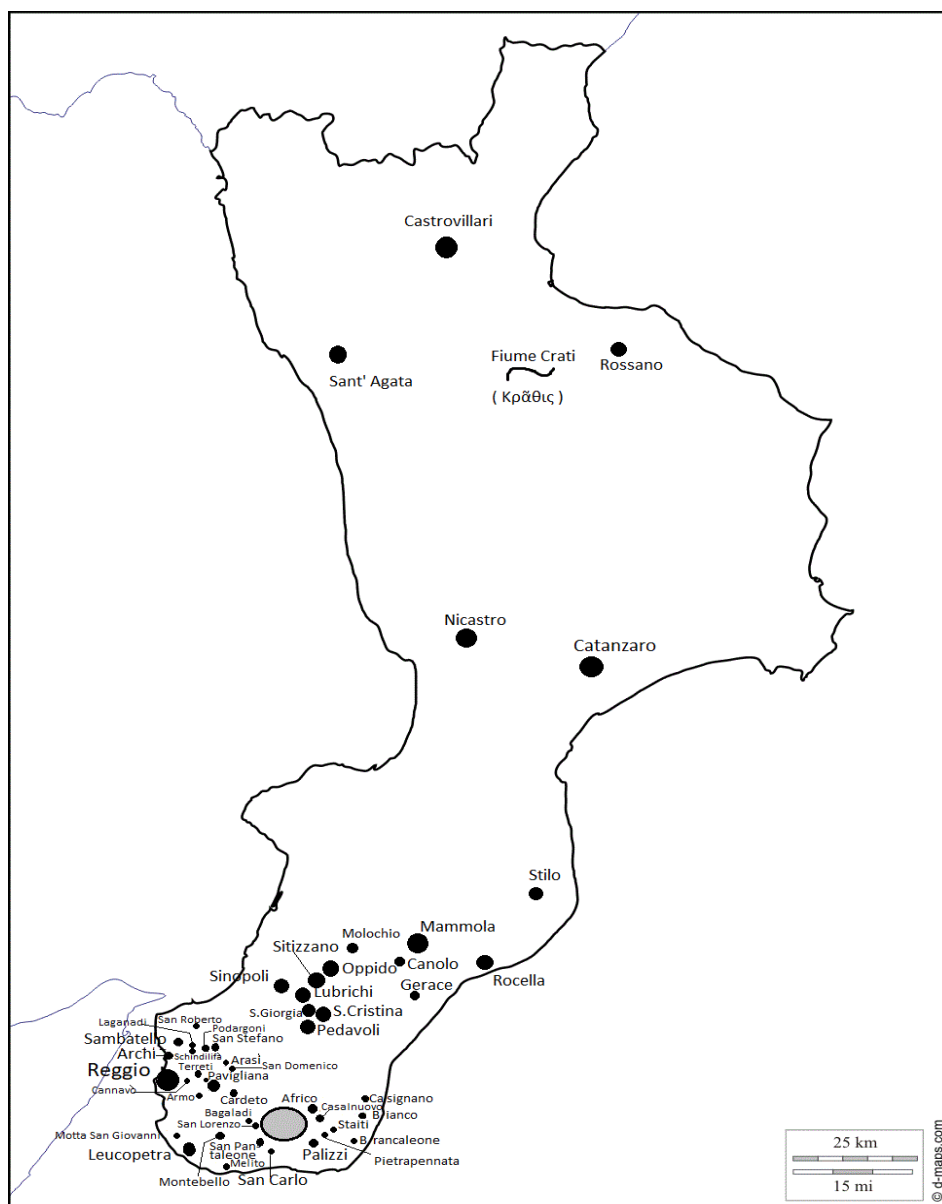
Εικόνα 1. Η πρώτη δημοσίευση του Witte για το νεοελληνικό ιδίωμα της Καλαβρίας (1856 [1821])

Χάρτης 1: Απουλία. Με γκριζα σκίαση η σημερινή ελληνόφωνη ζώνη της Grecia Salentina (Calimera, Castrignano, Corigliano, Soleto, Sternatia, Martano, Melpignano Zollino)

Χάρτης 2α: Καλαβρία (γενικά)

Χάρτης 2β: Καλαβρία – Ασπρομόντε. Με γκριζα σκίαση η σημερινή ελληνόφωνη ζώνη Area Grecanica (Bova, Amendolea, Galliciano, Roghudi, Chorio di Roghudi, Roccaforte, Condofuri

